

Världshandelsepoken vid Kalmarsund

Av Nils Blomkvist

1. Traktens förutsättningar

Kalmar län (östra Småland/Öland) rymmer flera skilda landskapstyper i parallella stråk, något som givit speciella drag åt områdets historiska utveckling. Öland har av ålder präglats av tillgången på naturlig betesmark, rikt fiske, kalksten, sin bördiga men knappa åkerjord och brist på skog. Fastlandsbygderna Möre, Norrabygd och Tjust var magrare, men hade en större möjlig åkerareal. Bakom dessa 'små land' höjde sig milsvida skogar som en fri resurs av virke, vilda djur och dolda malmstråk, men mestadels av ogin jordmån. Längs åarna skar bygden hack i dem, men bara Emån var mäktig nog att bilda egna 'små land' i sin dalgång – Handbörd och Aspeland som jämte Sevede bildade den numera glömda enheten Sihärad.

Denna mångfald inom en begränsad yta möjliggjorde tidigt en rik samhällsutveckling – och när skeppsteknik och sjömanskap nått vissa grundläggande framsteg upphörde Kalmarsund att vara ett hinder och blev en vattenväg, som i takt med teknologins, organisationskonstens och mentaliteternas förändring överbringade impulser till både utveckling och destruktion från mer avancerade centra. Jag skall här söka teckna hur utstrålningen från dominerande samhällen kom att bryta sig mot ett uppsvenskt och ett lokalt kraftfält till en samhällsbildande process i kalmarsundsområdet, som började senast i folkvandringstiden och kul-

minerade i en »världshandelsepok« under den inbrytande medeltiden. Om annat ej anges, följes min avhandling *Kalmars uppkomst och äldsta utveckling* (1978a), där närmare besked om källorna står att finna.

2. Spår av förhistorisk samhällsbildning

Impulser av förut okänd styrka måste ha utgått från romarna. När de i början av vår tideräkning etablerade sitt välde i Mellaneuropa, fick det marginaleffekter ända bortan vid dessa östersjökuster. Öland hör till de regioner som givit flest romerska fornyfynd i Skandinavien. Förbindelserna kan ha varit militära eller kommersiella, direkta eller indirekta, men torde i alla händelser ha förutsatt viss rudimentär organisation. Småningom, men kanske först efter det västromerska rikets fall, började en territoriell struktur – vad som skulle bli de skilda 'landen' – ta form. I detta skede kan en djupgående social utvecklingsprocess anas, som innebar att 'stamsamhället' gick mot sin upplösning. (Hagberg 1979 a,b).

Under folkvandringstid anlades på Öland minst 19 befästa tätorter, ganska enhetligt och planmässigt uppbyggda. Deras konstruktör(-er?) har något valhant bearbetat den slutna cirkelns ideal: närmast yttermurarna lades hus i en radiell krans kring mittkvarter med slumpartade planlösningar. Till det yttre kan de påminna om städer, men de tycks ha varit enbart befä-

sta bondbyar. Dessa ringborgar är fördelade över ön på ett sätt som sedan återspeglas i medeltidens judiciella indelning (Eketorp, *The Monument* 1976; Göransson 1971).

Ölands folkvandringstida borgar förutsätter ett samhälle med kollektiv disciplin och organiserad ledning. Spåren röjer ingen påtaglig klasskillnad bland invånarna. Synbarligen enklare utförda fornborgar återfinns på fastlandet – liksom överallt i de delar av Skandinavien som var bebyggda på folkvandringstiden.

På vägen mot mer sammansatta samhällsförhållanden är det i många kulturer en viktig etapp att ideologiskt och organisatoriskt kunna mobilisera befolkningen till massarbete – bygga dammar, försvarsverk, vägar, pyramider, flottor, bilda arméer osv. Sådana arbeten kan ses som en tidig form av beskattning (arbetsränta), som när den väl införts tenderar att bli kvar i någon form. På samma sätt tenderar de som tillfälligtvis lett arbetet att permanentas som »uppbördsmän« och/eller som en social elit (se t.ex. Mumford 1975 s 40ff). Entydiga spår av en sådan utveckling kan knappast följas i kalmarsundsområdet, men from yngre järnålder blir ändå indikationerna på en allt fastare och mer differentierad samhällsordning efterhand fler. Det skedde emellertid också under ökat inflytande från yttrevärlden.

3. Kalmarsunds storhetstid

I järnålderns slutfas var *skeppet* teknikens yppersta underverk; ett långt, rundbottnat klinkbygge för segling och rodd. Med dess hjälp kom Nordeuropas kuster allt närmare varandra. Man fann att vatten band samman, medan land eller rättare sagt skog och bergsryggar åtskilde. Skeppen förde också dessa remsor kustbygd in i de norröna diktarnas geografi och förbluffan-

de många andra kulturhistoriska sammanhang. 'Öland och de näraliggande öar som ett buktande sund skiljer från Sveriges fastland', som Saxo Grammaticus skrev ca 1200, är ord, som skulle kunna återge ett synminne. Däri ligger inget orimligt, för detta *sinuosis aquarum antractus* – detta buktande sund – hade då blivit en nordeuropeisk allfarväg.

Sjöfarten var nämligen under vikingatid och ännu i tidig medeltid så kustbunden, att de som från Danmark och Tyskland skulle till Ryssland, Finland, Gotland eller Balticum drog upp genom Kalmarsund. Den kända 1200-talsbeskrivningen av leden från Danmark till Estland *börjar* med orden 'Från Utlängan till Kalmar', nämner Skäggenäs – Vällö – Runnö i Kalmarsund och därpå en rad namn längs Sveriges kust ända upp till Arholma, går därifrån över Åland mot Finland och slutar i Reval. I förbigående nämner den att en annan farled avgrenades i norra Kalmarsund. Denna ledde också småningom till Balticum, ehuru längs en djärvare väg över Ölands norra udde, Karlsöarna och Gotland.

Allt detta innebär, att merparten av vikingatidens sjöfart mellan Västeuropa och länderna i norr och öster sannolikt passerade här. Det är denna sjöfart vi känner från norröna texter, från Rimberts och Adams framställningar, från svenska och danska runinskrifter och som enligt Sture Bolins märkliga analyser under åren ca 800- ca 975 kontinuerligt förde en ström arabiskt silver från »öst« till »väst«, vilken därefter vändes i ett flöde av tyskt och engelskt silver åtminstone in över östersjöområdet. Så länge denna fas av sjöfartens utveckling bestod – och det var över den »baltiska vikingatiden«, Valdemarernas imperialism och början av den hanseatiska expansionen ända fram till 1200-talets slut – så länge var sundet en världshandelsled!

Sitt namn *Kalmarna sundum* bar det redan på 1000-

Fig. 1. Handelsvägar under vikingatid och tidig medeltid.

Erfarenheter av liknande art hade under järnålderns slutskede blivit allmänna längs östersjö- och nordsjö-kusterna. De utgör ett väsentligt led i framväxten av nya och högre samhällsenheter, kallade 'riken': bygger gick samman för att utrusta krigsföretag eller för att försvara sig. Ren plundring tenderade att sättas i system och få karaktär av organiserad uppbörd av gälder med inslag av höghetsrättsliga erkännanden.

5. *Spår av ett framväxande rike*

Kring sundet hade så småningom svearna blivit härskare. En god källa från ca 900 bekräftar att Blekinge, Möre, Öland och Gotland hörde till dem. Om de vikingatida svearnas »östersjövälde«, som skymtar i flera källor, avser en enda politisk enhet är ovisst. Vad som emellertid tyder på en begynnande politisk organisering av de svenska landen från yngre järnålder är framväxten av centralorter, där styrande funktioner gentemot den intilliggande bygden samlades.

Diskussionen om dessa centralorter förs numera främst av ortnamnsforskare och arkeologer. Flera ortnamn med namnled på *tuna*, *husa*, *husaby* och *bo* anses indicera sådana centralorter, delvis med olika datering. 'Husabyarna' anses utgöra en sen och relativt utvecklad form. Enligt nyare forskning bestod de av flera gårdar, grupperade löst i respektive huvudbygd. Deras funktioner återspeglas i klungor av ortnamn, såsom *Smedby*, *Rinkeby*, *Karleby* osv, centererade kring ett husaby-namn. Ofta kan man även återfinna namn som antyder att vissa platser fridlysts för rättsvård, kult, handel osv.

Hossmo i Möre var ett sådant centrum, Husaby i Högsby sn ett annat (för enheten Sihärad?), nära Gamleby i Tjust finns spår av ännu ett likartat komplex. På Öland framträder inget entydigt sådant centrum, även om åtskilligt underlag finns att bygga hypoteser på (Hellberg 1979).

Ofta framhålls de här orterna även av det arkeologiska materialet. Samvariationen med de sk storhögarnas utbredning är mer än tillfällig. I perifera bygder som Dalarna och Norrland möter vi ännu under äldre medeltid termen husaby som beteckning på kronans förvaltningscentra. Vad Kalmarsund beträffar, tillåter oss förekomsten av dessa namn- och fornminneskomplex åtminstone konstatera att en statsmakt –

visserligen mycket primitiv – höll på att etablera sig vid forntidens slut.

6. *Medeltiden – västerlandets ekonomiska revolution*

De djupgående ekonomiska och sociala förändringar som traditionellt får oss att tala om ett tidsskifte från 1000-talet, hade sina rötter i Västeuropa, närmare sagt i den korridor av handelsvägar som förenade Norditalien med Nederländerna. Här hade sedan 600-talet en långsam ekonomisk tillväxt börjat, som under 900-talet drastiskt ökade tempot. Det som då utbröt var en välförgrenad ekonomisk kedjereaktion, som hade många principiella likheter med det industriella genombrottet från 1700-talet, fastän det var de grupper som lade beslag på och omsatte det rörliga agrara nettot, som denna gång ledde utvecklingen. Ur nyodling, livsmedelsöverskott, folkökning, efterfrågeökning, arbetsdelning och handel med masskonsumtionsvaror växte en ny livsform fram: administration och professionella tjänster började utövas som speciella yrken varvid riddare och prästerskap bildade särskilda elitkårer, storgodsägare blev ett slags administratörer och varuförmedlare ett slags stormän, där marknadsresor och skiljemynt angick envar och handelsplatserna blev rättsliga enklaver. I Östersjöns nejder följde utvecklingen efter i liknande banor. Här mottogs dock till omkring 1000-talet direkta impulser även från Östrom och Kalifatet, som då ännu var mer avancerade samhällen än de västliga. Den ekonomiska revolutionen i väst under 1000- och 1100-talen skapade emellertid, för första gången sedan romarrikets glansdagar, en dominerande civilisation – västerländsk högmedeltid – i östersjöområdets direkta närhet (se vidare Blomkvist 1982).

Den västerländska högkulturen expanderade alltsedan

1000-talet i alla riktningar utifrån generationsområdet – mot Levanten, Spanien, England och inte minst mot Östersjöområdet. Som ett förebud ändrades här maktbalansen mellan Nordens länder. Ännu under 900-talet framstår svearna som en dominerande makt i Östersjön. Från följande sekel faller tyngdpunkten över till danerna, som sedan förblir den ledande nordiska makten medeltiden igenom. Ett konkret besked om detta maktskifte är det från 1000-talet traderade gränslägningsdokument, som bland sex märken mellan Sverige och Danmark nämner 'Brömse sten mellan Blekinge och Møre'. Blekinge hade nu således blivit danskt land.

Upp och ner för Kalmarsund drog skeppen som förr med svenskar, gutar, slaver, danskar, men även alltför *homines imperatoris*, den tyske kejsarens undersåtar, frisier, sachsare, westfaler. Visserligen var tiden redan utmätt för sjörövarlivet i viking i denna nya värld, men för dem som inte ville lämna den rörliga tillvaron hade en ersättning växt fram i det systematiska och fredliga bytet av olika regioners produktionsöverskott. Nere i Europa gjorde efterfrågan sig känd på östersjöområdets råvaror. Från 1100-talet öppnade sig ännu ett verksamhetsfält – att 'ta korset', bli pilgrim, svärdsmissionär och kolonisationsföretagare. De nordiska och tyska korsstågen mot östra Östersjöns hedniska folk fortsatte på visst sätt de stora »statliga« sjöstågen under sen vikingatid.

Hur alla dessa tecken tyddes av inbyggarna kring sundet *vet* vi förstås föga om, men det är ändå uppenbart att man under 1000- och 1100-talen observerat det ökande flödet av impulser från sydväst – från en snabbare ekonomisk rytm och från mer komplexa, mer sofistikerade organisationsformer – signaler som varslade både om möjligheter och hot. Vad vi *kan* se, är åtskilliga försök att rusta sig för båggedera.

7. »Ämbetsmän« organiserar trakten

Om yngre järnåldern dunkelt ter sig som ett skede med vissa ansatser till administrativ organisering och social skiktning, innebar medeltidens första århundraden i jämförelse härmed en stark differentierings- och koncentrationsprocess.

På 1000-talet erövrade kristendomen själarna som det kanske viktigaste tecknet på en orientering mot den västerländska högkulturen. Jag nämnde tidigare om det skifte i silverflödet som samtidigt inträffade. Snart infördes genom den nya religionen ett administrativt system av förut okänd effektivitet. Norden blev egen kyrkoprovins 1104, med ärkebiskopssäte i Lund. Sverige frigjordes som särskild provins 1164, med ärkebiskop i (gamla) Uppsala, medan lundabisparna behöll en vag överhöghet som *primates* över Sverige.

Vad *Kalmarna leiðangr* betydde för kristnandet av Småland, är oklart (de nämnda skaldeverserna talar bl a om strider med vnder. Blomkvist 1978b; jfr A Schück 1952). Under förra delen av 1100-talet lades emellertid både Öland och Småland, liksom Gotland, under linköpingsbispens missionssfär. Bygderna rutades in i socknar, de små stenkyrkorna började byggas. Präster installerades som en första kader av skolade lokalämbetsmän med den dubbla uppgiften att förmedla sakrament och att undervisa, leda, kontrollera. Ca 1170 avsöndrades ett särskilt biskopsstift under Växjö, som efter någon tid kom att begränsas till enbart Varend. Man har menat att detta mycket obetydliga stift var frukten av en maktkamp mellan Lund och den svenska kyrkoprovinsen.

Den kyrkliga linjeorganisationen gav en tidigare okänd kontroll över land och folk, men den representerade också en efterhand känd strävan efter självständighet gentemot kronan. Rättsskipning och politisk

förvaltning byggde så småningom ut egna hierarkiska organisationer. Militärtekniska nyheter som bepansrat rytteri och strategiskt anlagda kastaltorn bidrog till att koncentrera makten. Först under senare delen av 1200-talet utvecklades emellertid den borgfögderiförvaltning (slottslän), som definitivt skulle knäcka landens partikularism.

Stormän höjde sig över bondegemenskapen i makt och välstånd. De var förändringens entreprenörer och gynnade part, som ensam hade råd att sätta upp det bepansrade rytteriet. När nya skatter lades på folket fick rytteriet jämte kyrkan »frälse«. Ur frälset rekryterades åtminstone överskiktet av »ämbetsmän« – biskopar och övriga högre präster, lagmän och häradshövdingar, fogdar och kungens närmsta omgivning. Sverige trädde in i den medeltidseuropeiska varianten av klassväsen, ståndsindelningen i 'värande, lärande och tärande'. På ett drygt århundrade, ca 1150– ca 1275, hade livets villkor förändrats i grund.

8. Nyodling och export

Dessa relativt snabba förändringar var möjliga bl.a. för att de nordiska rikena sedan länge hade upprätthållit förbindelser med Västeuropa (jämsides med de östliga högkulturerna). Yngre järnålderns utveckling hade – som jag försökt visa – gjort nordborna någorlunda beredda på social föränderlighet. Under tidig medeltid omvandlades de nordiska samhällena steg för steg, redan innan det expanderande Västeuropa genom tyckarna blivit en maktfaktor vid Östersjön. Därmed undgick man de direkta invasioner som slaviska och baltiska folk utsattes för. Denna anpassning i egen regi var nödvändig också för att kunna ta *möjligheterna* till vara; dvs att ansluta sig till det västerländska ekonomiska systemet – bringa åkerbruk och boskapsskötsel,

jakt och fiske, bergs- och skogsbruk mm att producera överskott på varor som efterfrågades därnere.

Regionen kring Kalmarsund var rik på produkter som den medeltida handeln efterfrågade – kalksten, järn, sill, hudar osv. Och någon gång i detta skede började Smålands skogar på allvar att koloniserar. Till stor del var det en organiserad process, ledd av kloster och stormän, vilka förvärvade förut diffusa rättigheter till landområden och som likt kontinentens *locatores* kunde rekrytera koloniserare bland frigivna trälar, fattiga bondsöner osv, låna dem spannmål och ko, staka ut deras *-torp*, *-ryd* eller *-måla* och så invänta att räntorna skulle börja flöda (jfr Lindkvist 1979 s 128ff). Som en kraftpunkt och samlande symbol för denna kolonisationsprocess grundlades år 1143 Nydala cisterciens-kloster nästan mitt i Småland.

Nyodlingen i Småland följde det kontinentala mönstret alltsedan 900-talet. Där hade man funnit att viss arbetsdelning och specialisering kunde göra bygd av sämre åkermark. Småland blev så *kreatorsdriftens* speciella land, vars överskottsproduktion av smör så småningom blev till ett ordspråk. Förutsättningen var byte, särskilt för stora exploater som Nydala kloster och vissa stormän, vilka uppbar berg av naturalier som måste omvandlas i de nyttigheter och den lyx som deras ställning krävde. De riktade därför blickarna mot sundet, där sådana varor fördes in i vikar och hamnlagén på långväga skepp.

9. Centralorter för handel, hantverk och kontroll

Ännu ca 1200 var sveastaten ett löst förbund, sammanhållet av vissa gemensamma intressen under en ambulerande kungamakt. Till »statsangelägenheter-na« hörde fjärrhandeln. Kungamakten gav handels-gäster skydd mot landskapens främlingsfientliga rätts-

bruk. I gengäld punglogs köpmännen av regalen, som tull och strandrätt. Både kung och främlingar bör ha föredragit att utbudet fördes samman till bestämda platser. Arkeologi och ortnamnsforskning utpekar tidiga, små marknadsplatser, bl a intill några av traktens husabyar.

Emellertid kan ända fr o m 600-talet framväxten av *handelsbosättningar* följas i Mellan- och Nordeuropa, av en typ som internationellt brukar kallas »wik-orter«. Bl a de kända nordiska platserna Birka, Hedeby och Kaupang räknas som utvecklade »wik-orter«. Vid Kalmarsund representerar *Köping på Öland* detta utvecklingsstadium. Platsen visar »wik-ortens» typiska drag: en bosättning utbredd ca 1 km längs en långgrund skyddad vik, belägen centralt på ön mitt emot utförselvägarna från myrjärnsområdet på fastlandet. I det närbelägna Borgholm uppfördes med tiden en kastal, som sedermera byggdes ut till en av medeltidssveriges större kungliga borgar. Namnet Köping betyder helt enkelt 'handelsplats'. Fynd av flera silverskatter och boplatssfynd vid punktundersökningar vittnar om handel och olika hantverk, åtminstone fr o m 900-talet. I närheten bildades stora gravfält. Den kalkstenskyrka som anlades här under 1100-talet sägs vara stor som en dåtida katedral på våra breddgrader. Medan handelsplatsen snart gick under, levde dess minne kvar i sockennamnet (Hagberg 1975).

Köping var synbarligen det första försöket att koncentrera hela sundets handel till en bestämd plats. Men viken den låg vid är synnerligen långgrund. De specialiserade lastfartyg som efterhand började att tas i bruk kunde inte löpa in där. Hedeby, Birka och Kaupang hade också övergivits före 1000 och efterträtts av Slesvig, Sigtuna och Tönsberg: också strandorienterade anläggningar, men vid djupare stränder. En liknande utveckling kunde förväntas vid Kalmar-

sund, men Köping fick veterligen inte någon direkt efterföljare. Istället framträdde en hel rad små anläggningar av intresse i sammanhanget, vilka kan eller synes kunna hänföras till 1100-talets senare del eller 1200-talets förra.

Jag lanserade en gång (1979) *omsättningsplats* som en samlingsterm för tvärvetenskapligt bruk avseende bosättningar, vilkas invånare yrkesmässigt utövar hantverk, protoindustri, handel, kontroll och/eller tjänster under bytesförhållande med omgivningarna. Sådana sekundärt eller tertiärt produktiva orter representerar första fasen i en utveckling mot städer. Senare har jag kunnat konstatera att litteraturen är full av benämningar på sådana orter, ehuru ingen har vunnit mer allmän anslutning. I detta läge vidhåller jag min egen term för alla de orter av angivet slag som antydes arkeologiskt, onomastiskt eller historiskt i kalmarsundsområdets tidiga medeltid (jfr Blomkvist 1984).

Vid Ölands sydspets, som då var rikets yttersta gräns, fanns årtiondena kring 1200 ett stort kronogods kallat *Sveabod*, vars funktion varit föremål för en aldrig avgjord vetenskaplig debatt. Läget erbjöd emellertid särskilda förutsättningar att kontrollera dem som ville undvika svensk uppmärksamhet och fara öster om Öland, och dess existens antyder att krafter i det jämförelsevis efterblivna Sverige – jarlen Birger Brosa och en herr Ulf nämnes i sammanhanget – har velat dra nytta av områdets nyckelställning i farledsnätet. Bara några km norr om Sveabod ligger den totalundersökta fornborgen *Eketorp*. Innanför dess folkvandringstida ringmur påträffades 135 medeltida husgrunder kring ett torg, anlagda över äldre kulturlager, med ytterst rika fynd från 1100- och tidigt 1200-tal: mynt, hantverksrester, smycken, lås, nycklar och vissa martialiska inslag som häntyder på Sveabods närhet. Också

helt nära, på sydspetsens västsida, låg det tidvis mycket blomstrande fiskeläget *Kyrkohamn* med enkla anordningar för kollektivt bondefiske samt med etableringar för stormäns och kyrkoinstitutioners fiske, som under 1300-talet tycks ha hotat att tränga undan böndernas. I triangeln mellan omsättningsplatserna Sveabod, Eketorps borg och Kyrkohamn var marken – åtminstone senare under medeltiden – nästan helt frälseägd. Bland jordägare märkes vid 1200-talets slut den då mycket gamle ordensriddaren Johan Elofsson, vilket också kan ses i ett större sammanhang; han var en av de svenskar som upptogs i de tyska militärordnar som koloniserade Livland.

Mitt på Öland ligger den överlägset största av öns folkvandringstida borgar. Nu kallas den Gråborg, men under medeltiden företrädesvis *Backaborg*. Några anmärkningsvärda tillbyggnader visar att ringmuren under tidig medeltid togs i förnyat bruk: ett romanskt *porttorn* och en strax utanför muren anlagd *kyrkobyggnad*, bägge daterade till 1100-talet eller 1200-talets början. Lösa föremålsfynd bestyrker dateringen. Spridda och sent traderade historiska uppgifter lägger ytterligare drag till ortens karaktär. Kapellnamnet *Sancti Kanuti in Algotzrum* och andra strödda uppgifter pekar samstämmigt på dansk intressenärvaro; närmare bestämt på den valdemariska handelsorganisationen Knutsbröderna, hanseaternas enda allvarliga konkurrenter i den tidigmedeltida östersjöhandeln. Och här har kunnat beläggas – låt vara också senare – handel med importvaran 'salt'.

De flesta tidigmedeltida omsättningsplatserna indiceras av fristående *kapell* i anslutning till naturliga *hamnar*. I flera fall kan en mindre tätbebyggelse beläggas – *husgrunder*, murade *källor*, ibland *försvarsverk*. På dylika kriterier framträder bl a även *Sikavarp* i Bredsättra sn och *Pata* i Ålems sn som tidigmedeltida urbani-

seringsceller, även om senare epoker (1400/1500-tal) i flera fall komplicerar bilden. Till ca 1200 hör även de tidigaste beskeden om Kalmars existens (som omsättningsplats). Senast 1215 hade Nydala kloster skaffat sig gods i Skälby 'nära Kalmar', uppenbarligen för kommersiell verksamhet. Personnamnet Volmar från Kalmar, som 1231 dyker upp i Riga tyder sannolikt på att viss tysk befolkning funnits i Kalmar senast några årtionden tidigare. Både Saxo Grammaticus och Snorri Sturlusson använder om Kalmar sådana beteckningar, som måste översättas med 'handelsplats', varvid Snorris måste relateras till en något senare tidpunkt (1219), men är säkrare traderad.

10. Kalmarproblemet

Den blivande *staden* bar samma namn som själva sundet, den omtalas av stora nordiska auktorer från ca 1200 som Saxo och Snorri, för att inte tala om den arabiska al Idrisi-traditionen; och från 1200-talets slut växte Kalmar i tilltagande grad ut som sundets självklara, konungsligt omfattade huvudort. För 1600- och 1700-talens akademiska värld var det därför naturligt att med lärda kombinationer skänka *staden* en häremot passande, värdig ålder – folkvandringstida eller äldre. I G V Sylvanders stora verk från senare delen av 1800-talet kulminerade denna tradition, som kan ses som ett lärdomshistoriskt intressant utslag av det fenomen som brukar kallas »segrarens historieskrivning«.

Den kritiska historieforskningen fr o m 1900-talets början kunde inte så med ens röja undan all denna lärda vegetation som flera seklers akademiska möda svept kring de äldsta autentiska uppgifterna. Adolf Schüch och i anslutning till honom Martin Olsson rensade ut allt det fantastiska hos föregångarna och konstruerade en rationell teori, enligt vilken Kalmar varit ett slags stad eller omsättningsplats alltsedan vikinga-

tiden (Olsson med en något senare datering än Schück), där det småländska myrjärnet framhölls som avgörande ekonomiskt underlag. I min avhandling fullföljdes det källkritiska verket, vilket emellertid förde mig till en ny teori, som snarare kopplar Kalmars uppkomst till hanseaternas första svenska kontakter i det oroliga skedet 1170-1225. Häremot har sedan Martin Olsson i huvudsak vidhållit sin tidigare ståndpunkt i en skrift som blev hans sista och som utgavs posthumt av Ragnhild Boström (1983).

I kort sammandrag fäster Olssons argumentering stor vikt vid (1) Kalmars naturliga hamn, som antas ha attraherat fjärrhandel långt före 1200; att (2) Kalmar sn har fler gravfält från yngre järnålder än omgivningen; samt (3) att Sverige genomgick en ekonomisk utveckling före hanseaternas ankomst, som kunde motivera Kalmars uppkomst. Jag delar uppfattningen att hamnläget bestämt Kalmars stadstillblivelse. Frågan är dock när de avgörande momenten inträffade – när kajer och bryggor anlades och fast bosättning skedde. Gravfälten bör enligt nyare forskning icke sättas i samband härmed utan med aktiviteter i Västra sjön och Ljungbyåns mynningsvik, snarast länkade till 'husaby' i Hossmo. Fö saknas här, liksom i fynden från själva staden, föremål från vikingatidens senare del, något som däremot rikligen utmärker Hossmo/Ljungbytrakten (Hagberg 1979, s. 62ff; Selling 1979, s. 339ff). Olssons rekonstruktion och omdatering av Kalmar bykyrka som en försvarskyrka med brett västtorn från slutet av 1100-talet påverkar inte heller frågan i nämnvärd grad. Är rekonstruktionen riktig, innebär den bara att Kalmar hade en kyrka lik flera samtida grannsocknars, vilket knappast skulle antyda stadstillväxt. Att urbaniseringsprocessen nådde kalmarsundsområdet före hanseaternas ankomst är också min mening. I själva verket gav den emellertid upphov till en

hel rad omsättningsplatser kring sundet, vilka inte lämnade utrymme åt någon mer dominerande tillväxt just i Kalmar. Detta fäster uppmärksamheten på de politiska sammanhangen, som i Olssons framställning blivit otillräckligt beaktade.

Som nämnt nådde tyska erövrare och kolonisateurer Östersjöns kust vid mitten av 1100-talet. Här mötte de en i början övermäktig motståndare i Valdemarernas Danmark, som på direkta vägar över havet stimulerades av uppsvinget i väst. Mellan dessa parter utbröt ca 1170 en komplicerad maktkamp – inte olik europeernas i t ex Afrika på 1800-talet. Ibland var motsättningen öppen, men ofta var den dold. Man tävlade om att omvända de hedniska folken söder och öster om Östersjön, annektera deras land och där anlägga kommersiella replipunkter och småningom fylla territorierna med egna kolonister. En del folk, som de sjöfarande esterna och kurer, bjöd framgångsrikt motstånd någon tid, litauerna undgick tills vidare helt att dela de andras öde.

Självfallet blandade sig även svearna efter förmåga i skeendet. De hade av ålder intressen i Balticum. Dessutom tangerade de tyska och danska flottorna svenskt land på vägen dit – på Gotland och inte minst vid Kalmarsund – liksom de baltiska sk piraterna i sina framskjutna riposter. Både Saxo och Knytlingasaga skildrar hur den danska ledungen ca 1170 besatte Öland och bytte hugg med kurer i Kalmarsund. Henrik av Lettland beskriver hur tyska sk pilgrimer ca 1203 hade en motsvarande konfrontation, vilken började vid Listerlandet och slutade först på Gotland. Sannolikt är det mot sådan bakgrund som kyrkorna utrustades med försvarsverk både på Öland och månganstades på fastlandskusten och som flera av Ölands fornborgar rustades upp – men av vilka?

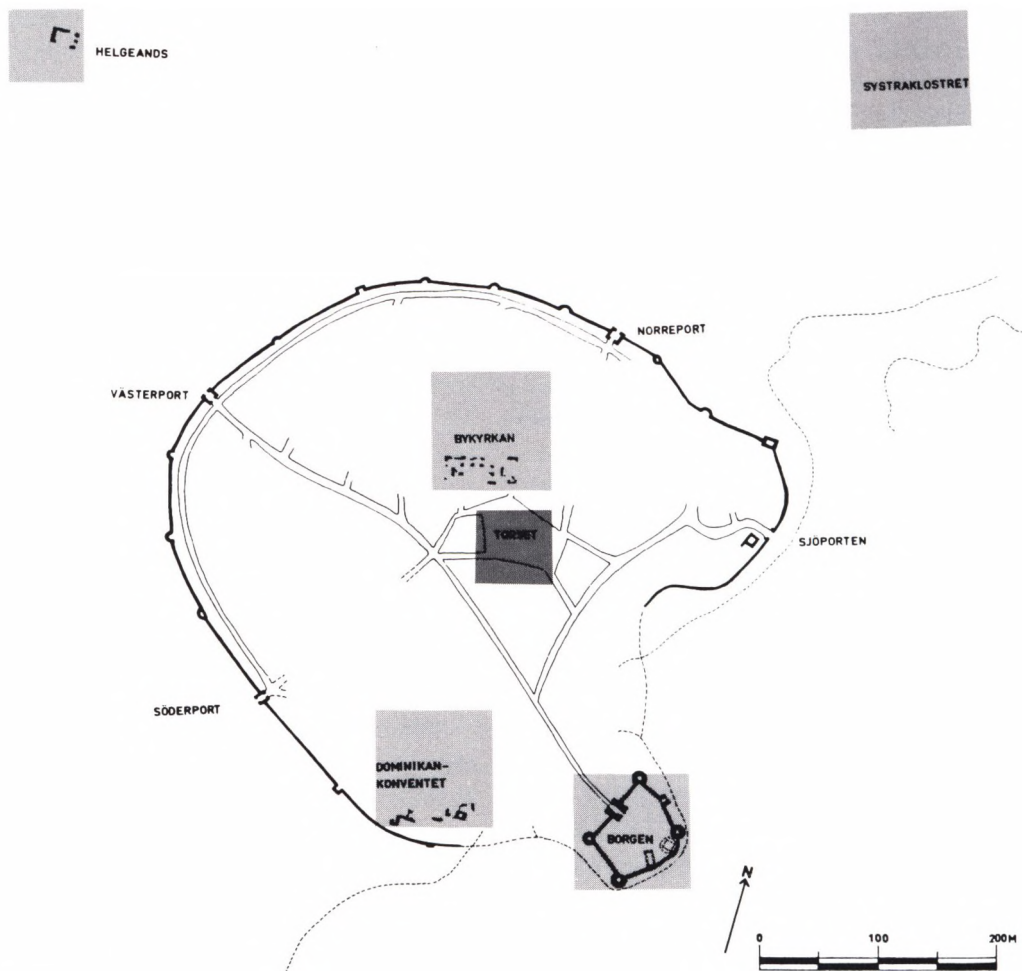

Fig. 2. Det tidigmedeltida Kalmar. Skiss av stadsplanen vid 1300-talets början, baserad på de äldsta kartorna och på undersökta byggnadslämningar. Renritad av Ulf Sjöstrand.

Den svenska kronan sökte uppenbarligen kontrollera utvecklingen vid Kalmarsund, t ex genom etableringen vid Sveabod. 1220 överlämnades emellertid detta gods till Riseberga nunnekloster i det avlägsna Närke,

dvs utom räckhåll för andra kristet bekännande makt-havare. Flera tecken tyder nämligen på att svensk centralmakt ett slag blev rätt maktlös i kalmarsundsområdet, och att särskilt Öland kom att inta en friare stats-

rättslig ställning, liknande Gotlands. Valdemarstidens danska maktutveckling gjorde tyskarna till Sveriges naturliga allierade. På 1170-talet ingicks ett avtal mellan Knut Eriksson och Birger Brosa från svensk samt Henrik Lejonet från tysk sida, vilket tydligtvis avsåg att undanröja hinder för mellanfolkliga kontakter. Liksom Schück och Olsson ser jag det som en viktig förutsättning för tysk etablering i Kalmar, dvs vid den goda djuphamn som låg nära husabyen Hossmo, där svensk centralmakt förfogade över vissa resurser. Denna hade sannolikt skett före 1215 och sannolikt efter 1172/80, då traktaten ingicks, eller mer summariskt uttryckt, ca 1200. Några indikationer på att här skulle ha funnits en förhanseatisk handelsplats av någon betydelse – jfr Sigtuna, Visby, Slesvig – föreligger knappast. Sådana indikationer hittar man lättare på Öland, det största och rikaste landet vid sundet – Köping, Backaborg och de tre lokalerna vid sydspetsen.

Traktens handelsintressenter önskade säkert inte någon dominerande stad i området – lantseglationen skulle tvärtom länge söka kringgå Kalmar. Det var kronan och de köpmän som den samarbetade med och möjligen vissa, mycket stora exportörer, som kunde dra nytta av en sådan stad. Så länge den danska dominansen över korstågsvägarna hölls vid makt kunde de emellertid knappast befördra Kalmars tillväxt nämnvärt. Sedan denna plötsligt kapsejsade ca 1225 gick Kalmar mot en snabb utveckling, medan de andra omsättningsplatserna kring sundet upphörde eller underordnade sig.

Bekräftelse på att Kalmar uppkom ca 1200 och fick sin första betydande utveckling under 1200-talets första del, erbjuder själva staden, sådan vi kan rekonstruera den. (Den förstördes ju slutgiltigt och flyttades år 1647). Det medeltida Kalmar uppvisar nämligen typi-

ska likheter med nyanlagda städer från ca 1200 både i Danmark och Tyskland.

Ett halvkretsformigt husgytter om 15 ha omslöt mot slutet av 1200-talet av en ringmur. I centrum låg ett torg med en Nikolaikyrka, som tidigast omtalas 1278.* I söder hade dominikanerna invigt ett konvent 1243. Ett systrakloster av samma orden anlades 1299 utanför murarna. Mot sundet låg strandbodarna. Bryggor sköt ut mot en god djuphamn. Ytterst på en holme höjde sig furstemaktens vaktorn – en kastal – efterhand flankerad av allt fler byggnader. Några urkunder från ca 1250 visar att 'de från Kalmar' tillmättes särställning av hanseaterna och var på väg mot kontinental stadsförfattning, men att svensk centralmakt höll igen.

För centralmakten blev Kalmar ett elddop i umgänget med hanseaterna. Från Visby hade kronan så gott som kastats ut, men i Kalmar bet man sig fast. Det är tydligt att detta krävde särskilda ansträngningar. Själve östgöotalagmannen – med nära nog en furstes ställning i östra Småland – uppträdde som kalmarfogde. Under de förutsättningarna fördes under 1200-talets senare del en rad splittrade 'små land' samman till det första Kalmar län – med våld eller makt – de egenskaper som fick husly i det märkligt sköna Kalmar hus som började byggas ca 1280.

Då hade skeppstekniken gjort nya framsteg. Den tunga trafiken mellan Balticum och Västeuropa började följa en rät diagonal över Östersjön. Världshandels-epoken i Kalmars historia gick redan mot sitt slut.

* Vad avser Olssons rekonstruktions- och dateringsförslag (1974, 1983), vill jag inte utesluta att det kan träffa rätt, men likväl understryka dess obestridda karaktär av hypotesbygge, som endast kunnat åstadkommas genom bitvis ganska pressade bortval av motstridiga uppgifter.

Litteratur

- Blomkvist, N. 1978a: Kalmars uppkomst och äldsta utveckling. Tiden intill 1300. Akad.avh. Uppsala. Även i: Kalmar stads historia I, 1979.
- Blomkvist, N. 1978 b: De äldsta urkunderna om Kalmar. Historisk tidskr.
- Blomkvist, N. 1979: Medieval Eketorp and contemporary turn-over-places on Öland i: Eketorp. The setting.
- Blomkvist, N. 1982: Samhällsekonomi och medeltida stadstillväxt i: Bebyggelsehistorisk tidskrift. 3.
- Blomkvist, N. 1984: Av makt och marknadskrafter? Reflexioner kring det svårflångade stadsbegreppet i: Städer i utveckling. Tolv studier i stadsutveckling tillägnade Ingrid Hammarström. Sthlm. Eketorp. Fortification and settlement on Öland/Sweden. The monument. Sthlm 1976. Edd. K Borg, U Näsman, E Wegraeus. The setting. Sthlm 1979. Edd. U Näsman, E Wegraeus.
- Göransson, S. 1971: Village planning patterns and territorial organization. Studies in the development of the rural landscape of eastern Sweden (Öland). Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institutioner. Ser. A nr 247. Uppsala.
- Hagberg, U.E. 1975: Köpingsvik. – Handel und Handwerk auf Öland in der späten Wikingerzeit und dem frühen Mittelalter. Early medieval studies 8, Antikvariskt arkiv 57. Sthlm.
- Hagberg U.E. 1979a: Den förhistoriska kalmarbygden, i: Kalmar stads historia I. Kalmar.
- Hagberg, U.E. 1979b: Öland during the iron age and early middle ages; The surroundings of Eketorp i: Eketorp. The setting.
- Hellberg, L. 1979: Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria i: Kalmar stads historia I. Kalmar.
- Lindkvist, T. 1979: Landborna i Norden under äldre medeltid. Studia historica upsaliensia 110. Uppsala.
- Mumford, L. 1975: The city in history. Penguin books (1961).
- Olsson, M. 1974: Kalmar gamla stads kyrkor 1. Storkyrkan i: Sveriges Kyrkor, Småland. Bd III:2. Sthlm.
- Olsson, M. 1983: Om Kalmars ålder. KVHAA. Historiskt arkiv 17. Sthlm.
- Schück, A. 1952: Den äldsta urkunden om Svearikets omfattning, Fornvännen.
- Selling, D. 1979: Arkeologiska spår av det äldsta Kalmar, i: Kalmar stads historia I. Kalmar.